

УДК: 330.1

В.М.Тарасевич, д-р екон. наук
Національна металургійна академія України

ІНСТИТУЦІЙНА ЕВОЛЮЦІЯ: КОНТЕКСТ ВЗАЄМОДІЙ

Стаття продовжує цикл раніше опублікованих у журналі праць автора, присвячених дослідженню закономірностей інституційної еволюції. Розглянуто взаємодії інститутів привласнення, визначено інститути взаємодій та їх інтеграційна місія в інституційній архітектоніці.

Про взаємодії інститутів привласнення

Зміцнення владної корпорації племені субстанційно пов'язане з еволюцією *влади-власності*. Хоча вперше цей термін було запропоновано для характеристики середньовічних феодальних політико-економічних відносин у Західній Європі¹, його зміст ґрунтовніше розроблений щодо східного типу еволюції людства. Спираючись на "мульк" Ібн-Хальдуна і відомі положення К.Маркса про азійський спосіб виробництва, владу-власність найчастіше визначають як феномен, у якому власність є функцією володіння і влади. Влада-власність передбачає передання у спадок посади з її правами і прерогативами, включаючи вищу власність. Соціально-економічною основою влади-власності держави і государя було священне право верхів на надлишковий продукт виробників, а процес її становлення полягав у поступовій централізації реципрокних відносин, переході від добровільного обміну до регульованого старійшиною общини і надобщинними структурами².

Неважко помітити, що вказаний підхід наголошує на активній, провідній ролі влади, її первинності щодо власності. На мій погляд, зміст влади-власності цим не вичерпується. Потрібно також урахувувати її початковість, загальність, складність структури, етапність еволюції та багатобічність.

У найзагальнішому сенсі влада-власність – це суперечлива єдність *підпорядкування і привласнення*, і такою вона не з'являється, а виявляється, стає очевидною на певному етапі суспільної еволюції. Народжується ж вона разом із людською спільністю. В початковій первісній общині, де все в єдиному, а єдине – в усьому, в умовах злиттєвості природних і суспільних феноменів, неперсоніфікованості взаємодій владу-власність нелегко виявити навіть за непрямыми ознаками. Пізніше, з появою міжособистісних взаємодій колективно-індивідуальне привласнення уречевлення й олюднення практично повністю визначається індивідуально-колективним підпорядкуванням протоінститутам. Протоінституційність підпорядкування і привласнення є взаємоадекватними.

---

¹ Див.: Цирель С.В. "Власть-собственность" в трудах российских историков и экономистов // Общественные науки и современность. – 2006. – № 3. – С. 119–122.

² Див.: Там же.

Розділення діяльності, поява надлишкового продукту і перших власне інститутів змінює ситуацію. Общинна організація, що ускладнилася, виявляє межі підпорядкування протоінститутам тільки за допомоги протоінститутів. Влада традицій стає недостатньою, і не лише через появу власне інститутів як не зовсім традицій. Починає виокремлюватися *владна* діяльність – усвідомлене підпорядкування і примушення, а її головні суб'єкти – лідери общин – починають використовувати не лише традиційні, але і свідомо сформовані важелі, в тому числі для трансформації традиційного порядку привласнення.

Лідер общини (вождь, старійшина) є уособленням влади традицій. Це дозволяє йому привласнювати частину того надлишкового продукту, який за необхідності централізується на користь усієї общини. Крім такого протоправа на дохід, вождь поступово зосереджує у своїх руках і такі протоправа власності, як управління, визначення порядку господарського використання землі та худоби. Хоч би як це здавалося парадоксальним, але такі антипротоінституційні дії спираються на протоінституційну легітимацію. По-перше, вождь – такий самий, як і будь-який інший, общинник, суб'єкт колективно-індивідуального привласнення, а тому має освячене традицією право на частину необхідного і надлишкового продукту. По-друге, якщо сама постать вождя є сакральною, то і будь-які його дії общинники сприймають перш за все в цьому контексті. Натомість сам вождь, імовірно, вміло використовує на свою користь протоінституційні лакуни і суперечності. Тому і згаданий парадокс є цілком закономірним.

У будь-якому разі повніше, преференційне привласнення протоінститутів вождем (порівняно з іншими членами общини) каталізує і його владну діяльність, і привласнення ним *не* протоінститутів, зокрема, частини надлишкового продукту. Під покровом влади протоінститутів народжується і міцніє *персональна* влада вождя і його клану. Мірою такого зміцнення розширюється коло протоправ власності, які вождь концентрує у своїх руках.

Проте в общині і протоінституційне (освячене традицією), і власне інституційне (визначуване владною та інституційною діяльністю вождя) владне привласнення кола об'єктів, що поступово розширюється, істотно стримується скріпленнями общинної демократії, а тому *колективно-індивідуальний* характер влади-власності робить лише перші кроки в *корпоративно-персональному* напрямку. На міжобщинному і племінному рівнях указані скріплення стають набагато менш значущими. Їх поступове подолання, ймовірно, стало одним із каталізаторів інтенсифікації контактів лідерів споріднених общин. Потрібно враховувати ще одну важливу обставину. Очевидно, ступінь активності інтеграціоністських зусиль лідерів общин безпосередньо залежав від обсягів отримуваної ними особистої вигоди. В цьому сенсі племінна владна корпорація передуює появі посади вождя як її вершини.

Таким чином, влада-власність общинних еліт, що зіткнулася з общинними обмеженнями власної експансії, відіграла важливу роль у становленні та зміцненні племінної владної корпорації, а через неї – затвердженні владного корпоративно-персонального привласнення. Саме корпоративно-персонального, бо лише становище, місце і роль в ієрархії владної корпорації тієї чи тієї особи визначає об'єкти і масштаби персонального влад-

ного привласнення. Залишаючись протоінституційно залежною, влада-власність *поступово* звільняється від "пут" традиції і проходить у розглядуваний період послідовно-паралельні етапи владного привласнення зростаючої частки надлишкового і необхідного продукту, управління господарським процесом, визначення порядку господарського використання землі і худоби, верховного розпорядження землею і худобою. Економічна влада зміцнюється сама і використовується для зміцнення політичної. "Рука руку миє"! На мій погляд, взаємне посилення економічної та соціально-політичної влади є *законом висхідного руху влади-власності*.

Зрозуміло, влада-власність не вичерпує всього багатства відносин привласнення, в тому числі його диференціації та закріплення таким чином виокремлених протоправ власності за окремими суб'єктами. Наприклад, очевидно, що мірою зміцнення племінної організації верховне розпорядження землею і худобою переходить від общини до її еліти і потім – до вождя племені та владної корпорації. Водночас за окремими членами останньої відповідно до їхнього становища у владній ієрархії закріплюються права часткового розпорядження (наприклад, передання у спадок) і володіння ділянками землі та поголів'ям худоби. Але подібні процеси є характерними не лише для влади-власності.

Агрегат "відособлена власність сімей пересічних общинників" у зрілому племені містить, принаймні, такі складові: використання і часткове володіння ділянкою землі (визначення порядку його господарського використання), розпорядження частиною виробленої продукції, розпорядження, володіння і використання дрібних знарядь праці. Це, зокрема, означає, що сфера колись пануючого колективно-індивідуального привласнення уречевлення звужується. Практично зникає таке привласнення общинних знарядь праці. Об'єктом *колективно-індивідуального* користування і частково володіння пересічних общинників залишається нерозподілена між сім'ями і членами владної корпорації частина землі (луки, ліси, болота). Але реальними індивідуальними суб'єктами такого володіння є вже не всі общинники, а, як правило, голови сімей. У колективно-індивідуальний спосіб використовують общинники *общинні* та *племінні* культові та ритуальні споруди, деякі предмети культу, а також протоінститути й інститути. Розпорядження ж указаними об'єктами рано чи пізно опиняється в руках владної корпорації.

Ускладнюються уречевлені й олюднені СЛС як об'єкти *індивідуально-групового* привласнення. Йдеться про окремі ремісничі знаряддя праці, якими можуть володіти і які можуть використовувати всі члени відповідної професійної групи; про професійні якості (уміння, навички), рутини різних соціобрів і професійних груп; а також про відповідні вказаним соціобрам і групам мікропротоінститути, мікро- і мезоінститути.

Доволі вираженням стає *приватне* привласнення рабів, деяких знарядь праці, а також певної частини сільськогосподарської та ремісничої продукції. Мірою повноти приватного привласнення вказаних об'єктів відповідний суб'єкт привласнення формує власні самоінститути і розпоряджається ними на свій розсуд. На відміну від патернів як наноінститутів I роду, самоінститути визначають порядок не виробництва матеріальних продуктів, а соціально, політичну і духовну діяльність приватного власника.

Актуалізуються і стають очевидними деякі додаткові відмінності між *особистим* і *приватним* привласненням. Об'єктом першого виступають тільки особисто продукovanі даною індивідуальністю СЛС (не має значення – уречевлені чи олюднені). Останнє поширюється, головню, на *не* особисто продукovanі СЛС. Так, розпорядження головою сім'ї продуктом її діяльності є переважно не особистим, а приватним. Приватне привласнення упорядковується, *перш за все*, економічними інститутами і вже потім – неекономічними мірою їх настроювання за камертоном економічних, а його суб'єктом стає *homo oeconomicus*³. Особисте привласнення органічніше вплетене в контекст взаємодіючих економічних, соціальних, духовних і політичних інститутів, які значною мірою конституують саме *особистість* людини, а не яку-небудь її окрему складову.

Про інститути взаємодій

Зміцнення племінних унобрів оголяє ще один важливий інституційний зріз. Ідеться про розмежуванні груп інститутів, що упорядковують *взаємодії*: 1) роду (общини) з природою як зовнішньою реальністю; 2) внутрішньородові (внутрішньообщинні); 3) міжродові (міжобщинні); 4) між племінною владною корпорацією й іншими внутрішньоплемінними утвореннями (родами, общинами, соцобрами). Деякі аспекти цих взаємодій ми вже розглядали. Тут зробимо акцент на тих аспектах, які важливі для подальшого дослідження.

Першу групу утворюють протоінститути й інститути, що упорядковують відносини людини з природою, зокрема з її внутрішньою біологічною природою як могутньою силою, якимось надприродним суб'єктом, який здатний і прославити, і покарати. Справедливо вважають, що першими такими протоінститутами були численні табу. З одного боку, їх переважна спрямованість є очевидною – впорядкування (зокрема, обмеження, сублімація, регулювання) тваринних інстинктів⁴. У пізній родовій общині відносно зросла роль ритуалів, а в період становлення племені – різних сільськогосподарських культів. З іншого боку, табу являли собою щось подібне угоді з указаною надприродною силою, в разі порушення якої настає кара⁵.

Водночас не можна недооцінювати відкритість в общину, вірніше, *суспільну* відкритість I групи інститутів, у тому числі детермінацію ними низки протоінститутів інших згаданих груп. Так, саме на підставі табу "не вбий" зміцнилася відповідна загальнолюдська моральна норма, яка в сучасних умовах реалізується у формі законодавчої заборони страти. Традиція міжобщинного обміну жінками є найважливішим наслідком табу на інцест. Як відомо, культи і ритуали відіграли важливу роль у становленні релігій.

У низці внутрішньородових (внутрішньообщинних) протоінститутів та інститутів (*II група*) важливе місце належить моральним нормам, які упорядковують взаємодії членів роду, тобто "своїх", і не застосовні у взаємодіях із "чужими". Із зміцненням племені деякі моральні норми виходять за межі роду (общини) у племінний простір. Цей процес ініціює владна корпорація з цілком зрозумілих причин: спільнота, що є об'єднанням чужих

³ Зрозуміло, ця ознака приватного привласнення в розглядуваний період інституційної еволюції не є переважальною, але вже доволі виразно заявляє претензії на майбутнє домінування.

⁴ Див.: Шалютин Б. Закон, юридический закон и общественный договор // Вопросы философии. – 2006. – № 11. – С. 36–37.

⁵ Див.: Там же. – С. 37.

одна до одної груп, є вкрай несталою. Тому її зміцнення неминуче пов'язане з тенденцією до визнання своїми всіх її членів⁶. Зрозуміло, долі родових моральних норм є різними. Одні з них не покидають межі сім'ї та роду, інші стають общинними, треті – племінними. Але всі вони піддаються впливу інститутів інших трьох груп і відповідним чином трансформуються. Наприклад, у племені моральна норма "не вбий" ніколи не була такою імперативною, як у межах роду.

Становлення післяродових уноб'єрів, у тому числі племені, передбачає попередньо-паралельне формування інститутів взаємодії родів (общин) (*III група інститутів взаємодії*), які певною мірою відрізнялися від родових (общинних) інститутів. *Взаємодія родових (общинних) інститутів на-роджує інститути взаємодії родів (общин)*.

На думку Ю.Семенова, кровна помста виникла як явище саме між-родове і була суворою необхідністю. Знищення члена роду кривдника відновлювало баланс сил і попереджало всіх сусідів, що смерть члена даного роду не залишиться безкарною. Небезпека зумовленого кровною помстою нескінченного ланцюга вбивств і взаємознищення ворогуючих сторін привела до формування *принципу таліону*: втрати у відповідь мають дорівнювати ініціальним ("око за око"). Так формувалися поняття і почуття справедливості. Коли одна сторона завдала збитку іншій, відбулося порушення справедливості. Вона має бути відновлена. В результаті виникає нова форма регулювання відносин – *звичайне право*, яке є відмінним і від *табуїтету*, і від *моралі*. Його сторонами (суб'єктами) спочатку виступали лише групи (общини), але не індивіди. Інтеграція родів, що є сусідами, в надродові цілісності (племени) не змінила принципово ні внутрішньородових, ні міжродових відносин. Проте рід, що порушив принцип таліону, протиставляв себе не тільки іншій стороні конфлікту, але і решті членів надродової спільноти і спільноті в цілому з усіма небезпеками і погрозами, що звідси випливають⁷.

Б.Шалютін беззаставно вважає, що принцип таліону – це вже цілком виразна *суспільна угода* як форма встановлення відносин між "чужими". Перехід від "війни всіх проти всіх" до суспільної угоди відбувається у процесі сходження від родового рівня організації соціокультурного буття до надродового і є його (процесу) умовою і найважливішим компонентом. Окрім того, міжродова онтологічна суспільна угода являє собою історично першу *форму юридичного закону*⁸. Вже в період становлення племені починається проникнення закону всередину роду, що було пов'язане в тому числі з диференціацією роду, виникненням у його складі великої кількості споріднених груп⁹.

Результати досліджень Ю.Семенова і Б.Шалютіна дозволяють зробити деякі значущі для нас висновки. По-перше, таліон набагато більш інституційний, аніж протоінституційний, і є результатом, передусім, *усвідомлених, узгоджених дій, домовленостей лідерів родів (общин)*. По-друге, таліон – це інститут взаємодії, що народився у взаємодії родових (общинних) інститутів. Історичні й етнографічні дані свідчать, що таліон як інститут упорядковує багато сфер племінної життєдіяльності та взаємодії

⁶ Див.: Там же. – С. 41.

⁷ Див.: Там же. – С. 38.

⁸ Див.: Там же. – С. 39–41.

⁹ Див.: Там же. – С. 41.

різних родів, общин, соцобрів, у тому числі економічну. Він є невід'ємною складовою інститутів взаємодії племінної владної корпорації з внутрішньо-племінними утвореннями (IV група інститутів взаємодії). По-третє, не можна недооцінювати вплив інституту таліону і пов'язаної з ним суспільної угоди на становлення *еквівалентного обміну* СЛС (уречевленими й олюдненими). Відповідну гіпотезу було сформульовано мною раніше. Таліон і угода роблять її переконливішою.

Продукт уречевлення стає товаром *не* "лише тоді, коли він переходить із рук у руки не шляхом *наси́льницького відчуження* або *дарування*, а лише в результаті *добровільного обміну* однієї споживної вартості на іншу, іншу за своїми якістьми"¹⁰; *не* лише за виробництва продукту для обміну, а не для особистого споживання, але і тоді, коли принцип *еквівалентності обміну* стає *домінуючим інститутом*. Указані умови товарності продукту уречевлення позначилися вже в неоліті, коли суб'єктами обміну виступали переважно общини. У постнеоліті разом із залученням до товарного обміну продуктів праці великих і малих сімей відбувається перехід від простої, або випадкової до повної, або розгорненої форми вартості. Очевидно, остання затверджується в період розвиненого племінного устрою, що трансформується в ранньодержавні та ранньоцивілізаційні утворення¹¹.

У цей самий період інтенсифікується обмін олюдненими СЛС у формі знань, досвіду, інформації, навичок, умінь, патернів, рутин та інститутів, причому не так між общинами, як між різними соціальними утвореннями, перш за все, професійними групами і спеціалістами. Чи є цей обмін еквівалентним? Оскільки на підставі наявних емпіричних даних і узагальнень зробити однозначний висновок не уявляється можливим, обмежимося гіпотетичними припущеннями. Перш за все, вельми сумнівною є еквівалентність трансльованих і асимільованих конкретних СЛС, оскільки, як ми вже наголошували, не всі трансльовані суб'єктом СЛС асимілюються об'єктом. Далі. Некоректно вважати еквівалентними неодноразово трансльовані суб'єктом конкретні СЛС кільком різним об'єктам. Якщо ці СЛС є ідентичними, то вони тотожні самим собі, якщо ж не ідентичними, то, отже, – різноякісні. Еквівалентність, як відомо, передбачає однакісність і на цій підставі – сумірність.

Інша річ – витрати СЛС узагалі на трансляцію й асиміляцію конкретних СЛС. Якщо змістом взаємодії суб'єктів безпосереднього олюднення є взаємна трансляція конкретних СЛС, то правомірним є припущення про еквівалентність затрат СЛС узагалі вказаних суб'єктів на трансляцію конкретних СЛС. Якщо останні суб'єктами асимілюються, цілком імовірно є рівність затрат суб'єктів на трансляцію й асиміляцію конкретних СЛС. Якщо ж суб'єкт безпосереднього олюднення транслює ці конкретні СЛС об'єкту, а об'єкт ці СЛС асимілює, то можна припустити еквівалентність затрат СЛС узагалі суб'єкта на трансляцію конкретних СЛС затратам об'єкта на їх асиміляцію.

Зрозуміло, простір уречевлення-олюднення є значно складнішим за його окремі сфери, і було б не коректним абсолютизувати в упорядкуванні іманентних йому взаємодій роль інституту таліону й еквівалентності. Водночас не можна виключати певну їх роль в обміні продуктів уречев-

¹⁰ Румянцев А.М. Возникновение и развитие первобытного способа производства. Первобытное воспроизводящее хозяйство (Политико-экономические очерки). – М., 1985. – С. 97–98.

¹¹ Див.: Там же. – С. 105.

лення на продукти олюдження, зокрема інститути. Так, якщо суб'єкт продукує і транслює нові конкретні СЛС іншим суб'єктам, то затрати його СЛС узагалі мають бути еквівалентними затратам на виробництво продуктів уречевлення й інших конкретних СЛС, що обмінюються на ці нові СЛС. Продукуючи племінні макроінститути і транслюючи їх одноплемінникам, владна корпорація має право розраховувати на еквівалентне відшкодування затрат своїх СЛС узагалі, передусім, продуктами уречевлення. Але владна корпорація схильна до нееквівалентних взаємодій, які цілком відповідають її соціальному статусу.

Нееквівалентний обмін передбачає привласнення суб'єктом продукту А, затрати СЛС на виробництво якого не дорівнюють витратам СЛС самого суб'єкта на вироблений і обмінюваний ним продукт Б на продукт А. В **такому контексті експлуатація** означає привласнення суб'єктом продуктів, затрати СЛС на виробництво яких перевищують його (суб'єкта) власні. Інакше кажучи й у загальнішому сенсі, експлуатація – це привласнення чужої діяльності понад масштаби власної.

З цих позицій експлуатація властива і внутрішньообщинній реципрокції (зрівняльному розподілу), і общинній, а також племінній редистрибуції. В доплемінній общині редистрибутивні функції виконував старійшина (вождь) публічно¹², а їх вторинність стосовно реципрокції підкреслювали протоінститути й інститути публічного показу і роздачі "приватних" скарбів, розподілу накопиченого окремими сім'ями майна між членами общини і навіть знищення великих багатств¹³.

У розвиненому племені *реципрокція, еквівалентність і редистрибуція* співіснують, але загальноплемінна редистрибутивна система поступово стає основним регулятором потоків речей і послуг між общинами за зосередження певних надлишків у руках аристократичних кланів на чолі з вождем¹⁴. Продуковані та закріплювані владною корпорацією інститути й інструменти редистрибуції (протонологи, данина, пожертва, відпрацювання і т. п.) дозволяють їй привласнювати левову частку продуктів і уречевлення, і олюдження. Наприклад, значний масив накопичених знань та інформації стає недоступним більшості одноплемінників, його привласнює виключно владна корпорація і використовує для зміцнення свого статус-кво.

Деякі висновки

Незважаючи на деяку фрагментарність, подані вище начерки про становлення і зміст племінних унобрів дозволяють сформулювати деякі узагальнення, що мають безпосередній стосунок до тематики інституційної еволюції.

Перш за все, суттєво інтенсифікуються взаємодії інституційної діяльності з іншими видами діяльності – економічною, соціальною, політичною, духовною. Важливим результатом таких взаємодій стає народження *похідних* видів діяльності: інституційно-духовної, інституційно-економічної, інституційно-соціальної, інституційно-політичної (якщо провідну роль відіграє власне інституційна діяльність); духовно-інституційної, економіко-

¹² Див.: Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посіб. – К., 1996. – С. 209.

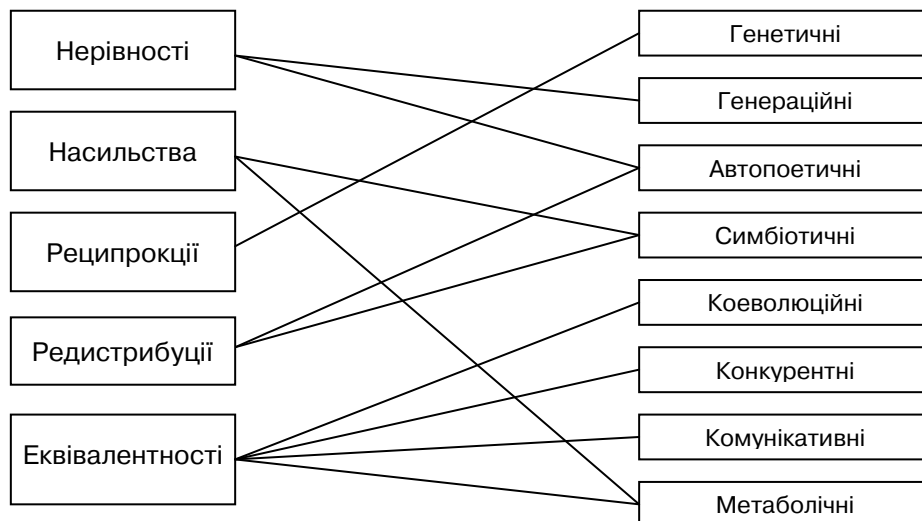
¹³ Див: Румянцев А.М. Возникновение и развитие первобытного способа производства. Первобытное воспроизводящее хозяйство. – С. 141.

¹⁴ Див.: Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – С. 209.

інституційної, соціально-інституційної, політико-інституційної (якщо інституційна діяльність є веденою і допоміжною). Головним суб'єктом інституційної діяльності стає владна корпорація¹⁵. Продукуючи племенні макроінститути, вона встановлює контроль за інституційною діяльністю інших суб'єктів: голів сімей, професійних та інших соціальних утворень.

Інституційна діяльність відіграє ключову роль у формуванні *інституційної універсуміки племені*, "вибудовуванні" її протоінституційної складової за "камертоном" власне інституційної. У зв'язку з цим привертає увагу, *по-перше*, вельми жорстка ієрархічна будова універсуміки племені та чітке розмежування рівнів ієрархії інститутів – племенні, общин, соцобрів, сімей, самоінститути; *по-друге*, посилення значущості інститутів взаємодій, що виконують важливу *інтеграційну* місію. На рисунку подано інститути взаємодій і переважно впорядковувані ними види взаємозв'язків. Наприклад, генетичні й автопоетичні взаємозв'язки впорядковуються, здебільшого, інститутами нерівності; автопоетичні та симбіотичні – інститутами редистрибуції; інститут еквівалентності "відповідальний" за стан конкурентних, комунікативних і метаболічних взаємозв'язків; *по-третє*, поява нового класу інститутів – протоінститутів II роду і рутин.

Інституційна універсуміка племені включає всі інститути і протоінститути племені, зокрема племенні макроінститути, що впорядковують життєдіяльність племені як цілісності. Особливість кожного окремого племені забезпечується його *інституційною архітектонікою*, що містить, як ми вже наголошували, лише системоутворювальні інститути і взаємодії.

Рисунок. Інститути і види взаємозв'язків

Еволюція племені оголяє нові якості *серединності*. Вона постає тепер не лише як *інтеграційність*, але і як *субстанційність* (із єдиного общинно-племенного кореня-стовбура виростають різні еволюційні гілки) і *загальнолюдяність*, що обіймає те загальне, що властиве всім універсумним утворенням. Водночас серединність аж ніяк не є всеосяжною.

¹⁵ Оскільки цей суб'єкт є корпоративним, цілком логічним є розподіл і закріплення окремих операцій, дій, засобів і результатів інституційної діяльності, а також похідних видів діяльності за окремими членами владної корпорації.

Домінування природної складової універсумних утворень і відповідна "несиметричність" техно-гуманітарно-екологічного балансу детермінує відому специфіку не лише східної племінної організації, а і менталітету, особливого складу олюднених сутнісних сил критичної маси населення.

Досягнутий рівень розвитку знарядь праці та відповідна необхідність жорсткого підпорядкування виробничого процесу природному ритму (наприклад, розливам Ніла) каталізували протоінституційне й інституційне закріплення не лише залежності від природи і необхідності підпорядкування її сліпим силам, але і органічної включеності у природу, імперативності дій у згоді з нею. Тому, наприклад, відомий східний принцип недіяння несе в собі смисли не повної пасивності, а непротивлення природному процесу подій (об'єктивним законам – у новоевропейській "транскрипції"), узгодження з ним людських дій.

Значні обсяги сільськогосподарських робіт у вельми стислі терміни вимагають злагоджених колективних дій, жорсткого підпорядкування індивідуальних зусиль колективному "ритму". Як правило, межі розвитку індивідуальності задані мікроінститутами того колективу або тієї групи, до якої вона належить. Якщо ж урахувати, що в розвиненому племені продукують владною корпорацією племінні макроінститути домінують над інститутами общинної демократії, витісняючи їх на "узбіччя" впорядкування життєдіяльності племені, стає очевидним формування і відома консервація примітивної колективності, що утворюється не так взаємодіями індивідуальностей, як екзогенним впливом. Будучи істотно обмеженою в зовнішній самореалізації, зокрема привласненні уречевлення, не елітарна індивідуальність тяжіє до інтравертності. В цих умовах, по-перше, полегшується проектування патріархальних сімейних інститутів на племінний рівень організації, а по-друге, "природніше", образніше, чуттєво-споглядалне сприйняття світу практично не витісняється зачатками економізованого абстрактного мислення.

Викладене лишень окреслює деякі контури інституційної специфіки східного типу еволюції людства. Схід сповнений таємницями. Сподіваємося, що деякі з них буде висвітлено майбутніми дослідженнями інституційної еволюції перших цивілізацій.